

УДК 336. 22

Гурнак О. В.,
кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри фінансів і банківської справи ДВНЗ “Донецький національний технічний університет”

РОЗВИТОК ТЕОРЕТИЧНИХ МОДЕЛЕЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДАТКОВОЇ ПОВЕДІНКИ

Досліджуються особливості і подальший розвиток моделі ухилення від сплати податків Аллінгама-Сандмо. На основі узагальнення наявних підходів запропоновано модель податкової поведінки, яка одночасно ураховує параметри податкової системи, податкового контролю, а також транзакційні витрати і податкову мораль платника податків.

Ключові слова: податки, ухилення від сплати податків, податкова мораль.

Исследуются особенности и дальнейшее развитие модели уклонения от уплаты налогов Аллингама-Сандмо. На основе обобщения существующих подходов предложена модель налогового поведения, которая одновременно учитывает параметры налоговой системы, налогового контроля, а также транзакционные издержки и налоговую мораль налогоплательщика.

Ключевые слова: налоги, уклонение от уплаты налогов, налоговая мораль.

The features and development of Allingham-Sandmo tax evasion model are investigated. It is proposed tax evasion model which generalizes existing approaches and takes into consideration the tax systems and tax control parameters, transaction costs and taxpayer morale simultaneously.

Keywords: taxes, tax evasion, tax morale.

Постановка проблеми. Податки відіграють найважливішу роль у соціально-економічному розвитку держави, оскільки забезпечують акумуляцію необхідних для її існування фінансових ресурсів, виробництва суспільних благ. Тому зрозуміле бажання уряду кожної країни побудувати таку податкову систему, яка здатна ефективно виконувати це завдання. У той же час, ефективність податкової системи залежить не тільки від прийнятого податкового законодавства, а й від поведінки платників податків.

З огляду на те, що сучасні податкові системи є дуже складними, включають значну кількість різних видів податків, податкових пільг, податковий чинник впливає на більшість економічних рішень, що приймаються як підприємствами, так і індивідами. Можна погодитися з Т. Меркуловою, що недоцільно використовувати термін “податкова поведінка” в такому широкому значенні, пов’язуючи його з усіма економічними діями, на які впливають податки. Досить вдалим з теоретичного та практичного поглядів є визначення податкової поведінки як складової економічної поведінки, що безпосередньо пов’язана зі сплатою податків [1, с. 160]. Будь-які інші економічні дії, викликані податковими чинниками, узагальнюються в понятті “податкові реакції”.

Звичайно ж, поняття податкової поведінки та податкових реакцій не тільки різні за своїм змістом, а й діалектично взаємопов’язані. Так, деякі зміни в податковому законодавстві в одних випадках викликають відповідні податкові реакції, не змінюючи податкової поведінки, але при певних обставинах економічний суб’єкт може змінити саме податкову поведінку.

Найважливіша характеристика податкової поведінки, пов’язана з тим, яке рішення приймає платник податків з приводу “вічного” питання: платити чи не платити податки?

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням дослідження поведінки платників податків присвячена велика кількість наукових робіт. Значний внесок у розвиток цієї проблематики належить М. Аллінгаму і А. Сандмо [2-3], С. Аукуціонеку і А. Батяєвій [4], М. Бернасконі [5], В. Вишневському і А. Веткіну [6], Т. Меркуловій [1], Х. К. Молеро і Ф. Пуйолу [7], А. Скрипнику [8], Дж. Слемроду [9] і багатьом іншим вітчизняним і зарубіжним ученим. Проте до сьогодення поняття податкової поведінки, розуміння чинників, що на неї впливають, та систематизації методів її вивчення далекі від остаточного вирішення, багато в чому носять дискусійний характер.

Мета і завдання дослідження. Метою цієї роботи є дослідження теоретичної рефлексії податкової поведінки на основі моделювання функцій корисності платників податків в аспекті ухилення від сплати податків. Для досягнення зазначеної мети в статті вирішуються завдання аналізу особливостей побудови базової моделі Аллінгама-Сандмо, її подальшого розвитку, а також розглядається можливість побудови узагальненої моделі податкової поведінки.

Виклад основного матеріалу. Початок теоретичного осмислення податкової поведінки пов’язується з виходом у 1972 р. роботи М. Аллінгама і А. Сандмо [2]. У зазначеній роботі, на основі прийнятих неокласичною економічною теорією аксіом про характер економічної діяльності індивідів, запропонована формалізована математична модель, яка описує залежність очікуваної корисності індивіда від його податкової поведінки при заданих параметрах, що характеризують зовнішнє щодо індивіда середовище.

Логіка побудови цієї моделі полягала в такому. Рішення про сплату податків приймаються в умовах невизначеності, в тому сенсі, що стосовно платника податків, який ухиляється від сплати податків, не повністю декларує отриманий оподатковуваний дохід, фінансові санкції не застосовуються автоматично. Він понесе покарання тільки в тому випадку, якщо його порушення буде виявлено податковими органами, що відбувається з деякою заданою ймовірністю (p). В іншому випадку, якщо порушення не буде виявлено, корисність платника податків збільшується, оскільки він отримує додатковий дохід, який дорівнює сумі податків неспланих з незадекларованих доходів. Зрозуміло, що ймовірність такого результату дорівнює величині: $1 - p$. Таким чином, податкова поведінка передбачає вибір між двома стратегіями:

- 1) задекларувати весь отриманий оподатковуваний дохід (W);
- 2) задекларувати лише частину оподаткованого доходу (X). Граничним випадком цієї стратегії є приховування всієї суми оподаткованого доходу ($X = 0$).

Очікувана корисність при виборі стратегії ухилення від сплати податків визначається за формулою:

$$E[U] = (1 - p)U(W - \theta X) + pU(W - \theta X - \pi(W - X)), \quad (1)$$

де θ – ставка податку; π – ставка штрафу.

Зауважимо, що формула (1) також може відобразити і корисність платника податків при виборі ним першої стратегії – задекларувати увесь одержаний оподатковуваний дохід. Тоді $X=W$ і одержуємо:

$$E[U] = (1 - p)U(W - \theta W) + pU(W - \theta W - \pi(W - W)) = U(W - \theta W). \quad (2)$$

Таким чином, податкова поведінка раціонального платника податків залежить від того, при якому рівні змінної X його очікувана корисність досягає максимального значення.

Розглянута модель М. Аллінгама і А. Сандмо стала основною найпростішою моделлю, на основі якої відбувалося подальше теоретичне вивчення податкової поведінки.

В. Вишневський та А. Веткін запропонували змінити модель з урахуванням специфічних інституційних особливостей трансформаційних економік Росії та України [6]. Для цього в розрахунок очікуваної корисності платника податків були включені витрати на виплату винагород посередникам, які залучаються платником податків для реалізації стратегії ухилення від податків, наприклад, різним "конвертаційним" фірмам (k). Крім того, враховуються транзакційні витрати ухилення, (m), які розділені на зовнішні і внутрішні. Зовнішні транзакційні витрати включають виплати хабарів представникам контролюючих органів, у тому числі податківцям, "добровільні" пожертви владі різних рівнів і т. ін. Внутрішні транзакційні витрати відображають додаткові витрати фірми, яка дотримується стратегії ухилення від сплати податків, наприклад, ведення подвійної бухгалтерії тощо. Комісійні та транзакційні витрати представлені в моделі, як частка одиниці незадекларованого доходу платника податку.

У моделі В. Вишневського та А. Веткіна використовується не ставка індивідуального прибуткового податку, а агрегована ставка за всіма податковими зобов'язаннями, в силу чого застосування моделі узагальнюється як на фізичних, так і юридичних осіб. Крім того, як відзначають автори моделі, використовується більш реалістичне для умов України припущення, що штрафні санкції застосовуються не до суми незадекларованого доходу, а до величини неспланих податків. Дещо спрощуючи модель Вишневського-Веткіна, подану в оригінальній роботі, і використовуючи вже введені позначення для забезпечення порівнянності з базовою моделлю Аллінгама-Сандмо, функція очікуваної корисності платника податків з урахуванням комісійних та транзакційних витрат, пов'язаних з ухиленням від сплати податків, набуває вигляду:

$$E[U] = (1 - p)U(W - \theta X - (W - X)(k + m)) + pU(W - \theta W - (\pi\theta + k + m)(W - X)). \quad (3)$$

Значення змінної X , при якому функція очікуваної корисності досягає максимуму і в цьому випадку дасть відповідь на питання, якої стратегії податкової поведінки дотримуватимуться раціональні платники податків.

Проте ні базова модель, ні модель Вишневського-Веткіна на основі неінституціональної економіки не враховують таких важливих характеристик, як податкова мораль, податкова культура, податкова ментальність, за якими відрізняються не тільки окремі платники податків, а й різні держави в цілому. Певний розвиток у цьому напрямі основна модель Аллінгама-Сандмо отримала в роботі [7].

Відповідно до досліджень Х. К. Молеро і Ф. Пуйоля, на податкову поведінку впливають не тільки чинники, які подані в попередніх моделях і які можна безпосередньо виміряти в грошовому вираженні. Істотний вплив на податкову поведінку здійснюють також психологічні незручності, які відчуває платник податків внаслідок вибору стратегії ухилення від сплати податків, що розглядаються як прояви податкової моралі, а також витрати, що виникають внаслідок втрати ділової репутації (λ). Змінна λ

оцінюється заздалегідь потенційним порушником і зменшує його корисність, якщо факт ухилення від сплати податків стає відомим.

При такому підході очікувана корисність платника податків описується такою функцією:

$$E[U] = (1-p)U((1-\theta)W + \theta(W-X)(1-\alpha)) + pU((1-\theta)W + \theta(W-X)(1-\alpha) - \pi(W-X) - \lambda) \quad (4)$$

де α – коефіцієнт, що відображає вплив податкової моралі.

Х. К. Молеро і Ф. Пуйоль доводять, що податкова поведінка, яка повністю відповідає принципам податкової моралі, тобто виключає можливість ухилення від сплати податків, можлива за умови, що значення коефіцієнта α дорівнює 1.

Оскільки і модель Вишенського-Веткіна, і модель Молеро-Пуйоля ґрунтуються на базовій моделі Аллінґама-Сандмо, то, незважаючи на те, що аналізовані моделі роблять акцент на різних чинниках, що впливають на податкову поведінку, реальною є спроба узагальнити їх у єдиній моделі.

При побудові узагальнюючої моделі доцільним є прийняти, так само як і у моделі Вишневського-Веткіна, що штрафні санкції застосовуються не до суми незадекларованого доходу, а до суми несплаченого податку. Крім того, на наш погляд, величина витрат від втрати репутації платника податків внаслідок викриття факту ухилення пропорційно залежить від суми несплачених податків або суми незадекларованого доходу. Отже, в моделі пропонується замість змінної λ , ввести параметр λ' , що характеризує витрати від втрати репутації на одиницю незадекларованого платником податків доходу. Зміст і позначення решти змінних і параметрів не змінюється. Тоді функція очікуваної корисності платника податків, після окремих спрощень, набуває вигляду:

$$E[U] = (1-p)U((1-\theta)W + \theta(W-X)(1-\alpha) - (W-X)(k+m)) + pU((1-\theta)W - (\theta(\pi + \alpha) + k + m + \lambda')(W-X)) \quad (5)$$

У випадку, якщо платник податків є нейтральним до ризику, його очікувана корисність на основі моделі (5) може бути представлена такою моделлю:

$$E[U] = (1-p)[(1-\theta)W + \theta(W-X)(1-\alpha) - (W-X)(k+m)] + p[(1-\theta)W - (\theta(\pi + \alpha) + k + m + \lambda')(W-X)] \quad (6)$$

На основі моделі (6) можна визначити, за якого рівня ставки податку платник податку буде мати стимул до ухилення від його сплати. Така ситуація спостерігається коли похідна очікуваної корисності за змінною X менша нуля, тобто збільшення на одиницю величини декларованого доходу зменшує корисність платника податків:

$$\frac{\partial E[U]}{\partial X} = -(1-p)[\theta(1-\alpha) - (k+m)] + p[(\theta(\pi + \alpha) + k + m + \lambda')] < 0 \quad (7)$$

З нерівності (7) отримуємо:

$$\theta > \frac{k + m + p\lambda'}{(1-\alpha) - p(1+\pi)} \quad (8)$$

Якщо нерівність має зворотний знак, то за такої ставки податку раціональний платник податку має стимул збільшувати величину декларованого доходу. У випадку, коли нерівність перетворюється на рівність, то платник податку знаходиться у рівноважному стані, при заданих параметрах податкової системи, транзакційних витрат і рівнів його податкової моралі корисність платника податків має максимальне значення, а отже, відсутні будь-які стимули змінювати величину декларованого доходу.

Висновки. Звичайно ж, наявні наукові розробки щодо пояснення податкової поведінки не обмежуються наведеними декількома моделями. Однак вони досить переконливо свідчать про те, що податкова поведінка формується під впливом багатьох значущих чинників. Можна припустити, що на податкову поведінку також істотний вплив здійснюють рівень довіри до уряду, оцінка платником податку значущості суспільних благ, що забезпечує влада, та інші.

Крім того, неокласична теорія виходить з того, що всі економічні агенти однотипні, отже можна побудувати універсальну модель податкової поведінки, тобто таку, що може бути застосована для будь-якого раціонального платника податків. У той же час емпіричні факти свідчать, що платники податків, фізичні або юридичні особи, гетерогенні й обмежено раціональні [10]. Тоді пояснення поточного стану та причин проблем, що існують, у податковій системі залежать від того, яке склалося співвідношення між різними групами платників податків, що слідує різним типам податкової поведінки. Прогнозу-

вання подальшої еволюції податкової системи держави стає доцільним на основі побудови агентно-орієнтованих моделей.

Література:

1. Меркулова Т. В. Налоговое поведение: институциональные аспекты анализа / Т. В. Меркулова // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – 2005. – Вып. 89-3. – С. 159-165.
2. Allingham M. Income tax evasion: a theoretical analysis / M. Allingham, A. Sandmo // Journal of Public Economics. – 1972. – № 1. – P. 323-338.
3. Sandmo A. The theory of tax evasion: a retrospective view/ A. Sandmo // National Tax Journal. – 2005. – Vol. LVIII. – № 4. – P. 643-664.
4. Аукуционек С. Какие налоговые реформы выгодны государству / С. Аукуционек, А. Батяева // Вопросы экономики. – 2001. – № 9. – С. 59-72.
5. Bernasconi M. Tax evasion and order of risk evasion / M. Bernasconi // Journal of Public Economics. – 1998. – № 67. – P. 123-134.
6. Вишневский В. Уклонение от уплаты налогов и рациональный выбор налогоплательщика / В. Вишневский, А. Веткин // Вопросы экономики. – 2004. – № 2. – С. 96-108.
7. Molero J. Walking Inside the Potential Tax Evader's Mind: Tax Morale Does Matter / J. Molero, F. Pujol // Journal of Business Ethics. – 2012. – Vol. 105(2) – P. 151-162.
8. Скрипник А. Функція корисності, ймовірність аудиту та ступінь добровільності сплати податків / А. Скрипник // Світ фінансів. – 2006. – Вип. 3. – С. 148-156.
9. Slemrod J. Cheating ourselves: the economics of tax evasion / J. Slemrod // Journal of Economic Perspectives. – 2007. – Vol. 21. – № 1. – P. 25-48.
10. Bloomquist K. Tax compliance as an evolutionary coordination game: an agent-based approach / K. Bloomquist // Public Finance Review. – 2011. – Vol. 39. – № 1. – P. 25-49.